

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԴԱՍԱԳՐՔԵՐՈՒՄ.
ԲԵՌԼԻՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎԻՑ ՄԻՆՉԵՎ
ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀՈՉԱԿՈՒՄԸ

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, Թուրքիա, Օսմանյան կայսրություն, Հայաստան, հայեր, Առաջին համաշխարհային պատերազմ, պատմության դասագրքեր

Հայոց ցեղասպանությունից 100 տարի անց Թուրքիայի հասարակության ճնշող մեծամասնությունը շարունակում է ժխտել ցեղասպանության փաստը: Հասարակության այդ ստվար հատվածը Հայոց ցեղասպանությունը ժխտում է նաև իր կամքով, իր իսկ համոզմունքների համաձայն: Այս իրողությունը ձևավորվել է մի շարք հանգամանքների թելադրանքով: Բուն պատճառը, կարծում ենք, Թուրքիայի ազգային կրթության նախարարության կողմից (Milli Eğitim Bakanlığı) հաստատված պատմության դպրոցական դասագրքերի բովանդակությունն է: Մրանք այն դասագրքերն են, որոնք պարտադիր են թուրքական դպրոցում և որոնք ուղենիշ են Թուրքիայի դպրոցական համակարգում սովորող ցանկացած աշակերտի համար:

Հոդվածի ուսումնասիրության թեման Թուրքիայի պատմությունն է ըստ թուրքական դասագրքերի և թիրախավորված է 1878-1923թթ. ժամանակահատվածը: 1878 թվականի ընտրությունը պայմանավորված է նույն թվականին ավարտված ռուս-թուրքական պատերազմի ավարտով և այդ առիթով հրավիրված Բեռլինի խորհրդաժողովով, որտեղ Հայկական հարցը լրջորեն քննարկվեց և դարձավ միջազգային քաղաքականության հարց: 1923 թվականը Թուրքիայի Հանրա-

պետության հիմնադրման տարեթիվն է: Ժամանակաշրջանի այս ընտրությունը միտված է ամփոփելու նաև Հայոց ցեղասպանությանը վերաբերող արձագանքները, բնորոշումներն ու որակումները, որոնք առկա են թուրքական դասագրքերում՝ սկսած համիդյան ջարդերից, ավարտած երիտթուրքական և քեմալական Թուրքիայում տեղի ունեցած հանցագործություններով, որոնց գոհ է գնացել հայ ժողովրդի մի պատկառելի հատվածը:

1878Թ. ԲԵՈՒԽՆԻ ՎԵՀԱԺՈՂՈՎԻՑ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՍ

Թուրքական պատմագրությունը յուրօրինակ կերպով է ներկայացնում հայերին, հայերի ապրած կյանքը Օսմանյան կայսրությունում և Հայկական հարցի առաջացումը: Այստեղ կարևոր է արձանագրել, որ, ըստ թուրքական պատմագրության, հայերը և թուրքերը մինչև 19-րդ դարը որևէ խնդիր չեն ունեցել, ամեն ինչ սկսվել է 19-րդ դարի վերջին քառորդում, երբ մեծ տերությունները օգտագործել են հայ ժողովրդին իրենց իսկ քաղաքական խնդիրները առաջ մղելու նպատակով, իսկ հայերն էլ, որոնք մինչ այդ համերաշխ էին ապրում Օսմանյան կայսրության տարածքում, 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում առաջին անգամ խռովություններ են բարձրացրել պետության դեմ: Ամենևին հարկ չկա թվարկել 1299-ից (Օսմանյան կայսրության հիմնադրման տարեթիվն է, չնայած, որոշ պատմաբաններ, վիճելի են համարում այս տարեթիվը,- Հ.Դ.) մինչև 1878 թվականը տեղի ունեցած մեծ ու փոքր հայ-թուրքական բախումները, ճակատամարտերը, թշնամանքի այլ դրսևորումները, որ հնարավոր լինի մերժել այդ՝ ակնհայտ կեղծ տեսակետը: Դեռևս 16-րդ դարում տեղի ունեցած թուրք-պարսկական պատերազմների ընթացքում հայ ժողովրդի կրած վնասները, Դավիթ Բեկի,

Եսայի Հասան Ջալալյանի և Մխիթար սպարապետի ղեկավարած ազատագրական շարժումները Սյունիքում և Արցախում, 1724թ. թուրքերի ներխուժելը Արարատյան դաշտ, Կարբի գյուղի 40-օրյա հերոսական ինքնապաշտպանությունը, 1724թ. սեպտեմբերի 26-ի Երևանի գրավումը (թուրքական բանակը կրել է մոտ 20.000 զոհ), հայ ժողովրդի գործուն մասնակցությունը 1828-1829թ. ռուս-թուրքական պատերազմին, 1862թ. Ջեյթունի ապստամբությունը բավարար են՝ փաստելու համար, որ թուրքական պատմագրության վերոնշյալ տեսակետը չի կարող արտացոլել իրականությունը: Այնինչ Թուրքիայի միջնակարգ կրթության (դպրոցի) (Ortaöğretim կամ lise) 10-րդ դասարանի պատմության դասագրքում ասվում է. «Օսմանյան կայսրության հիմնադրումից ի վեր հայերն ու թուրքերը մշտապես ապրել են խաղաղ՝ կողք կողքի: Մինչև 19-րդ դարը հայերը Օսմանյան կայսրությունում հիշատակվել են որպես «հավատարիմ ազգ» (millet-i sadıka) («հավատարիմ ազգ» ասելով՝ դասագիրքը նկատի ունի, որ հայերը հավատարիմ են եղել Օսմանյան կայսրությանը. - Հ. Դարբինյան): «Հայերը, որոնք Օսմանյան կայսրությունում ամենաբարձր դիրքերի են հասել, մինչև 1877-1878թթ. օսմանա-ռուսական պատերազմը որևէ խնդրի առջև չէին կանգնել: Հատկապես մեծահարուստ են եղել կայսրության մեծ քաղաքների ազգությամբ հայ բնակիչները, որոնք զբաղվում էին առևտրով, արվեստով և բանկային ու միջնորդական գործունեությամբ: Քանի որ հայերը կողք կողքի ապրել են թուրքերի հետ, նրանք կրել են նաև որոշակի մշակութային ազդեցություն»¹: Անդրադառնալով արդեն ռուս-թուրքական պատերազմին, հարկ ենք համարում մեջբերել այդ իրադարձության հայերին վերաբերող առավել ուշագրավ այն հատվածները, որոնք ներկայացնում է դասագիրքը. «Առաջին անգամ այս պատերազմի ժամանակ էր, որ ռուսների կողմից հրահր-

---

¹ Özsu H., Aymergen Y., 10. Sınıf, TARIH, Ankara, 2013, s.188.

ված հայերը ապստամբեցին»²: Միանգամից ուշադրություն է գրավում «ռուսների կողմից հրահրված հայերը» ձևակերպումը: Այն տողատակին թաքցնում է մի նրբություն. թուրքական պատմագրությունը հայերի՝ ապստամբելու պատճառը ներկայացնում է այն, թե իբր ռուսները հրահրել են հայերին, հայերն էլ, տրվելով սադրանքներին, ապստամբել են Օսմանյան կայսրության դեմ: Այս նուրբ ձևակերպումը ընթերցողին փորձում է հասցնել, որ հայերը ապստամբելու որևէ պատճառ չեն ունեցել, թուրքերի հետ ապրել են հաշտ և համերաշխ և հանկարծ տեղի տալով ռուսական սադրանքներին, ապստամբել են կայսրության դեմ: Մինչդեռ ճշմարտություն է, որ հայ ժողովուրդը Օսմանյան կայսրության տարբեր ժամանակաշրջաններում մշտապես ենթարկվել է բազմապիսի ճնշումների և մշտապես փորձել է թոթափել թուրքական լուծը, և այդ համատեքստում ռուս-թուրքական պատերազմը հարմար առիթ է ընկալվել հայ ժողովրդի նպատակները իրականացնելու համար:

Թուրքական պատմագրությունը նշում է, որ պարտություն կրելով 1877-1878թ. ռուս թուրքական պատերազմում, թուրքերը հաշտություն խնդրեցին ռուսներից: Հաշտության պայմանագիրը կնքվեց 1878թ. մարտի 3-ին (ՀՀ ավագ դպրոցի հումանիտար հոսքի Հայոց պատմության 11-րդ դասարանի դասագրքի մեջ նշված է 1878թ. փետրվարի 19)³ և հայտնի է Սան Ստեֆանոյի պայմանագիր անունով: Այս միջազգային պայմանագրում առաջին անգամ տեղ գտավ Հայկական հարցը: Ընդ որում, պետք է արձանագրել, որ թուրքերը, Սան Ստեֆանոյում Հայկական հարցի՝ միջազգային հարթակ բերելը, կրկին կապում են Ռուսաստանի հետ. «Ձգտելով ներխուժել

---

² Նույն տեղում, էջ 187:

³ Մելքոնյան Ա., Բարխուդարյան Վ., Հարությունյան Գ., Չոբանյան Պ., Մինոնյան Ա., Նազարյան Ա., «Հայոց պատմություն, 11-րդ դասարան, հումանիտար հոսք», Երևան, 2010, էջ 173:

տարածաշրջան՝ ռուսները այդ պայմանագրի մեջ հայերին վերաբերող մի հոդված ավելացրին, որով էլ առաջին անգամ միջազգային պայմանագրում արտացոլում գտավ Հայկական հարցը»⁴:

Հայտնի է, որ Բալկաններում և Արևելքում ռուսական կայսրության դիրքերի նման ամրապնդումը, որը Ռուսաստանը ձեռք բերեց Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի միջոցով, անհանգստություն առաջացրեց եվրոպական երկրների շրջանում, և անհրաժեշտություն առաջացավ վերանայել Սան Ստեֆանոյում ձեռք բերված պայմանավորվածությունը: Նոր պայմանագիրը կնքվեց 1878թ. հուլիսի 13-ին Բեռլինում: Թուրքական դպրոցական դասագրքի մեջ Բեռլինի խորհրդաժողովում Հայկական հարցի անդրադարձը հետևյալն է. «Հայկական հարցը մտցնելով տարբեր միջազգային պայմանագրերի մեջ, քննարկման թեմա դարձնելով, այն դարձավ միջազգային քաղաքականության առարկա: Բեռլինի պայմանագրով եվրոպական տերությունները իրավունք ստացան խառնվել հայ-թուրքական հարաբերություններին»⁵: Նախկինում արդեն նշելով, որ հայ և թուրք ժողովուրդները որևէ խնդիր չեն ունեցել մինչև 1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը, թուրքական դասագիրքը ստիպված է բացատրություններ փնտրել, թե ինչն էր պատճառը, որ հայերը, որոնք «նախկինում որևէ խնդիր չէին ունեցել թուրքերի հետ», հանկարծ տրվեցին Ռուսաստանի և եվրոպական որոշ երկրների սադրանքներին և սկսեցին պայքար մղել թուրք ժողովրդի և Օսմանյան կայսրության դեմ: Այս խնդիրը լուծումը փորձում է առաջարկել Թուրքիայի միջնակարգ կրթության (դպրոցի) 10-րդ դասարանի դասագրքի 189-րդ էջը, որում տեղ գտած 2 ենթավերնագրերն էլ վերաբերվում են հայերին: Առաջին ենթավերնագիրը վերնագրված է «Հայերի հրա-

---

⁴ Özsu H., Aymergen Y., 10. Sınıf TARİH, Ankara 2013, s.187

⁵ Նույն տեղում, էջ 188.

հրումները և կազմակերպությունների ստեղծումը» (Ermenilerin Kışkırtılması ve Örgütlenmeleri): Այս ենթավերնագրի ներքո մասնավորապես ասվում է. «Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ ապրող հայերը սկզբում ազդեցություն կրեցին ազգայնական հոսանքներից, որոնք Ֆրանսիական հեղափոխության արդյունքում քաղաքական նոր որակ ստացան: Սակայն այս իրավիճակը փոխվեց, երբ Միջերկրական ծով ելք ունենալ ձգտող Ռուսաստանը, 19-րդ դարի երկրորդ կեսերից սկսած, սկսեց հրահրել հայերին: Ռուսական քարոզչության ազդեցությամբ 1860 թվականից սկսած ի հայտ եկան առաջին հայկական օգնության կոմիտեները: Հայերը ռուսների աջակցությամբ հիմնադրեցին հեղափոխական կոմիտեներ: Շվեյցարիայում 1887թ. ձևավորվեց Հնչակյան կոմիտեն, իսկ Ռուսաստանում 1889-ին (հայկական պատմագրության համաձայն՝ ՀՅԴ հիմնադրման տարեթիվը համարվում է 1890թ., վայրը՝ Թիֆլիսը, - Հ.Դ.)՝ Դաշնակցական հայկական կոմիտեն: Ռուսաստանը 1877-1878թթ. պատերազմի ժամանակ հայերին գայթակղել էր անկախության խոստումով: Օսմանյան կայսրության դեմ համախմբված հայերը, այս պատերազմի ընթացքում առաջին անգամ ապստամբելով, մարտնչել են ռուսական բանակի կազմում: Սան Ստեֆանոյի պայմանագրում և Բեռլինի վեհաժողովի համաձայնագրում տեղ գտավ հողված, որը նախատեսում էր բարեփոխումներ իրականացնել հայաբնակ վայրերում: Այսպիսով, Հայկական հարցը դարձավ միջազգային քաղաքականության թեմա: Հայկական եկեղեցին, որը պատվիրակություն էր ուղարկել Բեռլինի վեհաժողով, պատրաստել էր մի զեկուցագիր, ըստ որի՝ Վանի, Էրզրումի և Դիարբեքիի հայ բնակչությունը գերակշռում է թուրք բնակչությանը: Սակայն անգլիացիները նշեցին, որ հայկական բնակչությունը գերակշռող չէ, հայերը

ցրված են տարբեր վայրերում, հետևաբար հայերի ցանկություններն ընդունելի չհամարվեցին»⁶:

Թուրքական պատմության դասագրքերում ահա այսպես է ներկայացվում հայերի և թուրքերի միջև տեղի ունեցած առաջին անհամաձայնությունները և դրանց պատճառները: Նույն էջում երկրորդ ենթավերնագիրը կոչվում է «Հայերի հրահրած դեպքերը» (Ermenilerin Çikardıǵı Olaylar): Այս ենթավերնագիրը ամբողջովին նպատակ ունի բացասական երանգներով ներկայացնել հայ ժողովրդին, այնտեղ ներկայացնելով այն ապստամբությունները, ռազմական գործողությունները և քաղաքական ընդվզումները, որոնց դիմել է հայ ժողովուրդը: Ուշագրավ է, որ վերոնշյալ ենթավերնագրի տակ պարզապես թվարկվում են այդ իրադարձությունները, և չկա գեթ մեկ դեպք, որն անդրադարձ կատարի նաև այս կամ այն իրադարձության պատճառներին: Ենթավերնագրի տակ գրված է. «Հայկական կազմակերպությունները առաջին անգամ ապստամբություն կազմակերպեցին 1890թ. Էրզրումում և Ադանայում: 1893թ. հայերը զինված գրոհ ձեռնարկեցին Մերզիֆոնի (Ամասիայից 32 կմ. հեռու) անվտանգությունը ապահովող թուրքական բանակի վրա, 1894թ. հայերը հարձակում գործեցին Ստամբուլի Բաբ Ալի թաղամասի Օսմանյան կայսրության կառավարության շենքի վրա: Հայկական ապստամբություններից ամենաուժեղը տեղի ունեցավ 1894թ. Սասունում: Հայերը ապստամբություններ են կազմակերպել նաև Կեսարիայում (հայերեն անվանումը՝ Մաժաք), Յոզգաթում, Քահրամանարաշում և Չորումում, իսկ 1896թ. գրավելով Բեյոզլու թաղամասի Օսմանյան բանկը, կրկին ապստամբեցին: Հայերը մահափորձ են կատարել նաև օսմանյան սուլթան Աբդուլ Համիդ Երկրորդի դեմ»⁷:

---

⁶ Նույն տեղում, էջ 189:

⁷ Նույն տեղում, էջ 188:

Ակնհայտ է, որ նման կերպ ներկայացվածից որևէ ընթերցողի մեջ չի կարող դրական տպավորություն առաջանալ հայ ժողովրդի մասին: Դասագրքում պարբերաբար նշվում է, որ Օսմանյան կայսրությունը մշտապես պատրաստ է եղել բարեփոխումներ անել հայերով բնակեցված շրջանում, սակայն. «անհնար էր այդ բարեփոխումների արդյունքը տեսնել կարճ ժամանակահատվածում, բացի այդ, հայերը նպատակ ունեին անջատվել Օսմանյան կայսրությունից⁸»: Այս ձևակերպումը նպատակ ունի ընթերցողին ցույց տալ, որ հայերը ոչ միայն համբերատար չէին բարեփոխումների հարցում, այլև անջատողական տրամադրություններին տուրք տալով, ավելի շատ ձգտել են ոչ թե բարելավել իրենց վիճակը կայսրության ներսում, այլ անջատվելով՝ անկախություն ձեռք բերել: Այս ամենը մատուցելուց հետո, դասագրքի հեղինակները, առաջ անցնելով իրադարձություններից, մի քանի նախադասությամբ, համառոտ տեղեկության միջոցով, փորձում են ներկայացնել թուրքական պատմագրության մեջ ամրագրված այն տեսակետը, թե ինչպես «հանգուցալուծվեց Հայկական հարցը»:

Այսպիսով, հարևան երկրի պատմագրությունը, ընդունելով, որ 1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի արդյունքում առաջացավ Հայկական հարցը, փորձում է ներկայացնել նաև դրա հանգուցալուծումը: Այն է. «Հայկական հարցը արդիական էր նաև Առաջին համաշխարհային պատերազմի և Ազատագրական պատերազմի⁹ (Kurtuluş Savaşı) ընթացքում: Արևելյան ռազմաճակատի հրամանատար Քազիմ Քարաբեքիր փաշան, պարտության մատնեց հայերին, և 1920թ. դեկտեմբերի 3-ին կնքված Գյումրիի (Ալեքսանդրապոլ) պայմանագրով լուծվեց հայկական հարցը»¹⁰: Այսպիսով,

---

⁸ Նույն տեղում, էջ 189:

⁹ Մուսթաֆա Քեմալի գլխավորած շարժումը օբյեկտիվ պատմագրությունը կոչում է Ազգայնամուլական շարժում:

¹⁰ Özsu H., Aymergen Y., նշվ. աշխ., էջ 190:

կարող ենք արձանագրել, որ հարևան երկրի պատմագրության կարծիքով հայկական հարցը դադարել է գոյություն ունենալ դեռևս 1920թ., և դրա ամբողջ պատմությունը ամփոփված է 1878-1920թթ.:

**ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՑ
ՄԻՆՉԵՎ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՀՌԶԱԿՈՒՄԸ**

Թուրքիայի միջնակարգ կրթության (դպրոցի) 10-րդ դասարանի պատմության դասագրքում Առաջին համաշխարհային պատերազմի մասին ընդարձակ անդրադարձի մեջ առանձին տեղ են զբաղեցնում այն ռազմաճակատները, որտեղ կռվել է թուրքական բանակը: Մեզ առավել հետաքրքրող Կովկասյան ռազմաճակատի մասին ասվում է հետևյալը. «Նոյեմբերի 1-ին ռուսները ներխուժեցին Կովկաս, այդպիսով բացելով պատերազմի՝ Կովկասյան ռազմաճակատը: Այս ռազմաճակատում կռվելով՝ թուրքական բանակը նպատակ ուներ վերջ տալ Օսմանյան պետության նկատմամբ ռուսական երազանքներին և կապ հաստատել Միջին Ասիայում բնակվող թուրքերի հետ: Օսմանյան բանակը սաստիկ ցրտերի, սովի և վարակիչ հիվանդությունների պատճառով առաջին պարտությունը կրեց 1914թ. դեկտեմբերի 22-ից հունվարի 19-ը տևած Սարիղամիշի ճակատամարտում (ՀՀ ավագ դպրոցի հայոց պատմության հումանիտար հոսքի 11-րդ դասարանի դասագրքում Սարիղամիշի ճակատամարտը հիշատակվում է 1914թ. դեկտեմբերի 9-ից 1915թ. հունվարի 5-ը¹¹), որի հետևանքով զոհվեցին տասնյակ հազարավոր թուրք զինվորներ: 1915թ. ապրիլին կրկին հարձակման անցած ռուսական բանակը գրավեց Էրզրումը, Տրապիզոնը, Երզնկան,

---

¹¹ Մելքոնյան Ա., Բարխուդարյան Վ., Հարությունյան Գ., Չոբանյան Պ., Սիմոնյան Ա., Նազարյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 243:

Վանը, Բիթլիսը և Մուշը: Այս շրջաններում ապրող հայերը, որոնք կռվում էին ռուսների հետ միասին, կոտորածներ կազմակերպեցին նվաճված վայրերում»¹²: Այստեղ անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել Սարիղամիշի ճակատամարտի անդրադարձի մեջ թուրքական պատկերացումներին ու դիրքորոշմանը: Թուրքական պատմագրությունը, չնշելով ճակատամարտի մանրամասները, նրբորեն շրջանցում է թուրքական 3-րդ բանակը գլխավորած Էնվեր փաշայի հրամանատարության տակ գտնվող 90.000-անոց բանակի լիակատար ջախջախման փաստը, պարտությունը պատճառաբանելով սաստիկ ցրտերով, սովով և վարակիչ հիվանդություններով:

Թուրքիայի միջնակարգ կրթության (դպրոցի) 10-րդ դասարանի պատմության դասագրքի՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմին նվիրված հատվածի մեջ հատուկ անդրադարձ կա հայերին և Հայկական հարցին: Անդրադարձը վերնագրված է «Հայկական հարցը Համաշխարհային պատերազմի տարիներին»: Ուշագրավ է, որ դասագրքի հեղինակները այստեղ ևս պարբերաբար հիշեցնում են, որ եվրոպական որոշ տերություններ և առավելապես Ռուսաստանը, իրենց շահերը առաջ տանելու նպատակով մշտապես սադրել և օգտագործել են հայերին ընդդեմ թուրքերի: Այս է պատճառը, որ հայերը շարունակաբար անհնազանդ են եղել՝ այդպիսով դավաճանելով թուրքերին, որոնց հետ ապրում էին միննույն հայրենիքում: Հայերին վերաբերող հատվածում կարդում ենք. «Ռուսաստանը, օգտագործելով հայերին, փորձում էր տիրել Անատոլիային: Այս է պատճառը, որ ռուսները, գրավելով Էրզրումը, Երզնկան, Մուշը և Բիթլիսը, այս տարածքներում ապրող հայերին հրահրեցին նոր ապստամբություններ կազմակերպել: Հայերը, որոնց զինում էին ռուսները, հարձակվելով թուրքական գյուղերի վրա, կորոտածներ էին իրա-

---

¹² Özsu H., Aymergen Y., նշվ. աշխ., էջ 207:

կանացնում»¹³: Շարունակելով հայերի մասին թեման, հեղինակները գրում են. «Հայերը մի շարք ապստամբություններ են կազմակերպել արևելյան և հարավ-արևելյան Անատոլիայում: 1915թ. փետրվարին ապստամբություն կազմակերպվեց Վանում: Ռուսները, հայերի օգնությամբ, զավթեցին Վանը և այստեղ հայ նահանգապետ նշանակեցին: Ժամանակի Օսմանյան կայսրության կողմից նշանակված նահագապետ Ջեդեթ բեյը կազմակերպեց թուրք ժողովրդի գաղթը դեպի Դատվան, Բիթլիս և Դիարբեքիր, որպեսզի փրկի թուրք բնակչությանը հայկական կոտորածներից: Գաղթի ճանապարհը բռնած թուրքերը ավազակային հարձակումների էին ենթարկվում հայ ավազակախբերի կողմից: Հայերին աջակցում էր ոչ միայն Ռուսաստանը, այլև Անգլիան և Ֆրանսիան»¹⁴: Այս հատվածից անմիջապես հետո անդրադարձ է կատարվում 1915թ. ապրիլի 24-ին. «Տեսնելով, որ հայկական կոմիտեների աջակցությամբ կազմակերպվող ապստամբությունները մեծ չափերի են հասնում, Օսմանյան պետությունը 1915թ. ապրիլի 24-ին մի շրջաբերական հրապարակեց: Այս շրջաբերականով կայսրության կենտրոններից հրահանգավորվում էր փակել հայկական կոմիտեների օջախները և ձերբակալել նրանց ղեկավարներին»¹⁵: Դասագրքի այդ հատվածում ոչ մի անդրադարձ չկա տեղի ունեցած զանգվածային սպանություններին և խոշտանգումներին, որոնց ենթարկվեցին հայերը:

Նշված դասագրքի այս հատվածում ապրիլի 24-ին տեղի ունեցած դեպքերից անմիջապես հետո անդրադարձ է կատարված 1915թ. մայիսի 27-ին հրապարակված «Տեղահանության մասին օրենքին» (Zorunlu Göç kanunu): Ահա այսպես է ներկայացված հայ ժողովրդի արքորը. «Օսմանյան կայս-

---

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ Özsü H., Aymergen Y., նշվ. աշխ., էջ 208:

¹⁵ Նույն տեղում:

րության՝ նախկինում ձեռք առած միջոցները արդյունք չտվեցին, ինչի պատճառով էլ 1915թ. մայիսի 27-ին հրապարակվեց «Տեղահանության» մասին օրենքը: Օրենքի նպատակը միայն այն էր, որ ապստամբությունների մեջ ներգրավված հայերին հեռացնեն պատերազմական շրջաններից և տեղափոխեն երկրի ավելի ապահով շրջանները: Հայերին բնակեցրին այսօրվա Սիրիայի և հարավ-արևելյան Անատոլիայի միջև ընկած տարածքներում: «Տեղահանության» օրենքով հայ ավագակախմբերի ճիրաններից փրկվեցին այն հայերը և ապահովվեց նրանց անվտանգությունը, որոնք հրաժարվում էին մասնակցել ապստամբություններին և այլ ահաբեկչական գործողություններին: Օսմանյան կայսրության Ներքին գործերի նախարարությունը կանոնակարգ էր հրապարակել, որն ամենայն մանրամասնությամբ կարգավորում էր գաղթի ամբողջ գործընթացը: Ուշադրություն է դարձվել նոր բնակեցվելիք վայրերում գյուղատնտեսական հողերի բերրի լինելուն, հայերի անվտանգությունը ապահովելու համար հիմնվել են ոստիկանատներ: Նույնիսկ հնարավորություն է տրվել նոր բնակեցված վայրերում զբաղվել իրենց նախկին մասնագիտությամբ¹⁶»:

Թուրքիայի 10-րդ դասարանի պատմության դասագրքի՝ Համաշխարհային պատերազմի ընթացքում հայերին կատարված անդրադարձի վերոնշյալ հատվածը իրականության խեղաթյուրման ամենացինիկ դրսևորումն է: Որևէ աղերս չունենալով իրականության հետ, վերոնշյալ մեջբերումը նաև անհաջող և անփույթ փորձ է, որը միտված է դահճին ներկայացնել զոհի կերպարանքով և հակառակը, իսկ օսմանյան պետությանը իբրև թե հոգատար իր հայ քաղաքացիների նկատմամբ:

Թուրքական դասագիրքը, ամփոփելով «Տեղահանության» օրենքին վերաբերող թեման, նշում է. «Հայերի գաղթը ամբողջ-

---

¹⁶ Նույն տեղում:

ջովին ավարտվել է 1916թ. հոկտեմբերին: Գաղթի ընթացքում ենթարկվելով ավազակային հարձակումների, զոհվել է շուրջ 10.000 և համաճարակների պատճառով՝ շուրջ 30.000 հայ: Անկողմնակալ հետազոտողների անցկացրած ուսումնասիրությունները փաստում են, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում տեղի ունեցած բոլոր ապստամբությունների, ռազմական գործողությունների և գաղթի հետևանքով զոհվել է շուրջ 300.000 հայ: Ի հակադրություն դրան, հայերը կոտորել են շուրջ 600.000 թուրք և շուրջ 500.000-ն էլ ստիպված է եղել դիմել գաղթի»¹⁷:

Դասագրքերում ներկայացված են այն պայմանագրերը, որոնք կնքվեցին Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո: Հարկ ենք համարում անդրադառնալ այդ պայմանագրերի՝ մեզ առավել հետաքրքրող հատվածներին: 1918թ. հոկտեմբերի 30-ին Մուղրոսի զինադադարի մասին սսվում է. «Պատերազմից դաշնակիցների դուրս գալուց հետո, պաղեստինասիրիական ռազմաճակատում կրած պարտությունների հետևանքով երիտթուրքական կառավարությունը հրաժարական տվեց (երիտթուրքերի ղեկավարներ Էնվեր փաշան, Թալեթ փաշան և Ջեմալ փաշան լքեցին երկիրը), որին փոխարինեց Ահմեդ Իզզեթ փաշան: Օսմանյան կայսրությունը հրադադար խնդրեց Անտանտի երկրներից: Հաշտության բանակցությունները տեղի ունեցան Լեմնոս կղզու Մուղրոսի նավահանգստում: 1918թ. հոկտեմբերի 30-ին կնքվեց զինադադարը: Մուղրոսի զինադադարը վերջ դրեց Օսմանյան կայսրությանը և յուրօրինակ սկիզբ հանդիսացավ Թուրքիայի Հանրապետության հիմնադրման համար:

---

¹⁷ Նույն տեղում: Հավելենք, որ «Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում զոհվել է շուրջ 300.000 հայ» թեզի հեղինակ է համարվում թուրք պատմաբան և քաղաքական գործիչ Յուսուֆ Հալաչօղլուն: Այս պարոնը 1993-2008թթ. եղել է Թուրքական պատմագիտական ընկերության (Türk Tarih Kurumu) նախագահ, Ազգայնական շարժում կուսակցության (MHP) անդամ է, պատգամավոր:

Զինադադարի 24-րդ հոդվածը, որը անհանգստություն էր առաջացրել թուրքերի շրջանում, նախատեսում էր, որ Անտանտի երկրները կարող են ներխուժել Արևելյան Անատոլիայի 6 վիլայեթներ (Vilayet-i Sitte) (Էրզրում, Վան, Խարբեթ, Սեբաստիա, Բիթլիս, Դիարբեքիր): Այս հոդվածը հիմք էր նախապատրաստում տեսանելի ապագայում հայկական պետության ստեղծման համար: Զինադադարի մեկ այլ տեղում նշվում էր, որ պատերազմի ընթացքում գերեվարված Անտանտի երկրների քաղաքացիները և հայերը վերադարձվելու են Անտանտին»¹⁸:

Թուրքիայի 11-րդ դասարանի պատմության դասագրքի մյուս ուշագրավ անդրադարձը տեղ է գտել 1919թ. հունվարի 18-ին Փարիզում բացված խաղաղության վեհաժողովին (վեհաժողովը ավարտվել է 1920թ. հունվարի 21-ին) նվիրված հատվածում. «Փարիզի խաղաղության վեհաժողովը հրավիրվեց տևական խաղաղության հաստատման, իսկ իրականում՝ Օսմանյան կայսրության վերաբաժանումը իրականացնելու ծրագրերը ևս մեկ անգամ ճշտելու նպատակով: 1919թ. հունվարի 18-ին հրավիրվեց Փարիզի խաղաղության վեհաժողովը, որին մասնակցում էին 32 երկրներ: Կոնֆերանսին մասնակցելու էին հրավիրվել նաև հույների, հայերի և արաբների պատվիրակությունները... Վեհաժողովն ընդունեց Արևելյան Անատոլիայում հովանավորության սիստեմով գործող հայկական պետություն հիմնադրելու գաղափարը»¹⁹:

Ուշադրության է արժանի նաև անդրադարձը ԱՄՆ 28-րդ նախագահ Վուդրո Վիլսոնին: Թուրքական դասագրքերում զգալի չափով անդրադարձ է կատարվում ԱՄՆ նախագահին, նրա հրապարակած հայտնի 14 սկզբունքներին և տարբեր հարցերի շուրջ դիրքորոշումներին, սակայն դասագրքերում նրբանկատորեն գրեթե շրջանցված են Հայաստանին և

---

¹⁸ Özsu H., Baştürk N., 11. Sınıf ,TARİH, Ankara, 2013, s. 41-42.

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 44:

հայ ժողովրդին վերաբերող նրա մոտեցումները: Քաջ հայտնի 1920թ. Սևրի պայմանագրի թուրքական դասագրքում ներկայացրած տարբերակը սա է. «Դաշնակից պետությունները վերջնական խաղաղության հաստատմանը և այլ հարցերի լուծմանը հասնելու համար Օսմանյան կայսրության հետ մի պայմանագիր կնքեցին: Պայմանագրի՝ ազգային փոքրամասնություններին վերաբերող հատվածում նշվում է, որ Օսմանյան տարածքներում ապրողները ունեն կրոնական, լեզվական ազատություն և հավասար իրավունքներ: Սահմաններին և քաղաքական որոշումներին վերաբերող հատվածում նշվում է, որ Արևելյան Անատոլիայում Հայաստան և Քրդստան անուններով հիմնադրվելու են երկու նոր պետություններ»²⁰: Դասագրքում նշվում է նաև, որ Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովը 1920թ. օգոստոսի 19-ին կայացրել է մի պատմական որոշում, ըստ որի, մեջլիսը «հայրենիքի դավաճան» է որակում «թուրք ժողովրդի ապրելու իրավունքը ոտնահարած» Սևրի պայմանագիրը ստորագրողներին և վավերացնողներին:

Թուրքիայի 11-րդ դասարանի պատմության դասագրքի 3-րդ գլուխը նվիրված է Մուստաֆա Քեմալի գլխավորած Ազգայնամուղական շարժմանը և այդ շարժման ռազմաճակատներին: Հայտնի է, որ այս շարժման ընթացքում թուրքերը բազմաթիվ ճակատամարտներ և կռիվներ են մղել հույների և հայերի դեմ, իրականացրել են բազմաթիվ կոտորածներ: Թուրքիայի դպրոցական վերոնշյալ դասագրքում, սակայն, Ազգայնամուղական շարժումը ներկայացված է որպես հերոսական շարժում, որի ժամանակ էլ դրվել է այսօրվա Թուրքիայի Հանրապետության հիմքը: Դասագրքի այն հատվածում, որը անդրադառնում է այդ շարժման պատերազմներին և Քեմալի զինակիցների մղած կռիվներին, ասվում է. «Մուսթաֆա Քեմալի առաջնորդությամբ թուրք ժողովուրդը համախմբվեց միակողմանի նվաճումներ իրականացնող Դաշ-

---

²⁰ Նույն տղում, էջ 62:

նակից երկրների դեմ՝ այդպիսով ամբողջովին ներգրավվելուվ ազգային ազատագրական պայքարի մեջ: Ազգային ազատագրական շարժման ընթացքում արևելքում պատերազմներ են մղվել հայերի, հարավում՝ ֆրանսիացիների, արևմուտքում՝ հույների դեմ»²¹: Մրանից հետո մանրամասն խոսվում է ամեն ռազմաճակատի մասին առանձին: Մեզ առավել հետաքրքրող արևելյան ռազմաճակատի մասին անդրադարձը հետևյալն է. «Քազըմ Քարաբեքիր փաշան, չնայած Սուդրոսի զինադադարի պահանջներին, հայկական սպառնալիքների առկայության պարագայում, չզինաթափեց իր զլխավորած 15-րդ կորպուսը: ԹԱՄԺ (Թուրքիայի ազգային մեծ ժողով)-ը Քարաբեքիր փաշային նշանակեց Արևելյան ռազմաճակատի հրամանատար, որին տրվեց անսահման լիազորություններ: Հայերի դեմ ուղղված Արևելյան ռազմաճակատը Ազգային ազատագրական շարժման ընթացքում բացված առաջին ռազմաճակատն էր: Բոլշևիկները, որոնք Ռուսաստանում տապալեցին ցարական ռեժիմը, 1918թ. Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով Թուրքիային հանձնեցին 1878թ. Բեռլինի խորհրդածողովով իրենց անցած Կարսը, Արդահանը և Բաթումը: Թուրքական բանակը, չբավարարվելով այսքանով, Բաթումից առաջխաղացում կատարեց մինչև Բաբու: Քանի որ Ռուսաստանը նահանջեց, այդ տարածքներում հիմնադրվեցին ազատ և անկախ Հայաստան, Վրաստան և Ադրբեջան պետությունները: Չնայած ԱՄՆ նախագահ Վիլսոնի կողմից ուղարկված զեներալ Հարբորդի զլխավորած պատվիրակության հերքումներին, Վիլսոնի սկզբունքներով ոգևորված հայ ժողովուրդը, պնդելով, որ կազմում է Արևելյան Անատոլիայի բնակչության մեծամասնությունը, սկսեց հավակնություններ ներկայացնել Անատոլիայի հանդեպ: Դաշնակից երկրների կողմից հայերի՝ Փարիզի կոնֆերանսին հրավիրվելը հայերի շրջանում բորբոքեց մեծ Հայաստան ունենալու երազանքը:

---

²¹ Նույն տեղում, էջ 82:

Հայերը, օգտվելով Անգլիայի աջակցությունից, որն ուզում էր իր ենթակայության տակ պահել հատկապես Արևելյան Անատոլիայի և Կովկասի բնակչությանը, Վանում, Բիթլիսում, Էրզրումում, Նախիջևանում, Գյումրիում, Իգդիրում, Օլթիում հարձակումներ գործելով՝ սպանեցին թուրք շատ քաղաքացիների: Քազրմ Քարաբեքիր փաշայի հրամատարությամբ թուրքական բանակը հայերի դեմ հարձակումներ սկսեց գործել 1920թ. սեպտեմբերի 28-ին: 1920թ. սեպտեմբերի 29-ին ազատագրվեց Սարիղամիշը, սեպտեմբերի 30-ին՝ Կարսը, իսկ հոկտեմբերի 7-ին՝ Գյումրին: Հայերը, հասկանալով, որ անգոր են դիմակայել թուրքական բանակին, ստիպված էին հաշտություն խնդրել: Օսմանյան կայսրությունից մնացած այս կանոնավոր բանակի հաղթանակը առաջինն էր, որը տարվեց ԹԱՄԺ-իանունից: 1920թ.դեկտեմբերի 3-ին հայերի և ԹԱՄԺ-ի միջև ստորագրվեց Գյումրիի (Ալեքսանդրապոլ) պայմանագիրը: Այս պայմանագրով Կարսում, Սարիղամիշում, Իգդիրում փրկված հայերը հրաժարվեցին Սևրի պայմանագրից մնացած Անատոլիայի հանդեպ պնդումներից»²²: Ինչպես երևում է Թուրքիայի համար ոչ ձեռնտու Սևրի պայմանագրի առանձին դրույթներին շատ քիչ է անդրադարձ արված, իսկ փոխարենը թուրքական զավթողական պատերազմը և դրա հետևանք Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը ներկայացված է բավական մանրակրկիտ և ազգայնամուլական շեշտադրումներով:

Թուրքիայի պատմության 11-րդ դասարանի դասագրքի մեջ ներկայացված Մոսկվայի պայմանագրի մասին հատվածում բավական քիչ անդրադարձ է կատարված հայերին: Վերոնշյալում ասվում է, որ «Բաթումը մնում էր Վրաստանին, իսկ Մովետների իշխանությունը ճանաչում էր ԹԱՄԺ-ի և Հայաստանի ու Վրաստանի միջև կնքված պայմանագրերը»²³:

---

²² Նույն տեղում, էջ 83:

²³ Նույն տեղում, էջ 88:

Այս պայմանագրի անդրադարձով էլ հիմնականում ավարտվում են հայ-թուրքական հարաբերությունների և առհասարակ հայերին վերաբերվող հատվածները: Հարևան երկրի պատմագրության պաշտոնական տեսակետները ահա այսպիսին են այն ժամանակահատվածի մասին, որի ընթացքում մեր ժողովրդի շուրջ մեկուկես միլիոն զավակները ենթարկվեցին ցեղասպանության և տեղի ունեցավ հայրենազրկում: Նմանատիպ տեսություններով են Թուրքիայում դաստիարակվում սերունդներ, որոնք մի կողմից՝ համալրում են Հայոց ցեղասպանությունը ժխտողների բանակը, իսկ մյուս կողմից՝ զուրկ մնում օբյեկտիվ ճշմարտությունը իմանալու հնարավորությունից:

АРМЯНСКИЙ ВОПРОС В ШКОЛЬНЫХ УЧЕБНИКАХ ПО ИСТОРИИ ТУРЦИИ. ОТ БЕРЛИНСКОГО КОНГРЕССА ДО ПРОВОЗГЛАШЕНИЯ ТУРЕЦКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Айк Дарбинян
(резюме)

Учебники по истории Турции, утвержденные Министерством национального образования этой страны, можно считать одним из действенных методов отрицания Геноцида армян, а также формирования негативного отношения к армянскому народу. В учебниках по истории Турции армяне представлены крайне отрицательно, а эволюция Армянского вопроса с 1878 до 1923 гг. представлена с грубыми ошибками и с умышленным искажением исторических фактов. Кроме того, по логике учебников, существование армян и Армянского вопроса считаются угрозой национальной безопасности Турции.

**THE ARMENIAN QUESTION IN SCHOOL HANDBOOKS OF
TURKISH HISTORY: FROM THE CONGRESS OF BERLIN TO
THE DECLARATION OF INDEPENDENCE OF THE REPUBLIC
OF TURKEY**

Hayk Darbinyan
(summary)

Textbooks of Turkish history approved by the Turkish National Education Ministry is considered one of the most influential methods of denial of the Armenian Genocide as well as the formation of negative mindset towards the Armenian people. In the handbooks of Turkish history Armenians are presented under an extremely negative light. The period of Armenian question from 1878 to 1923 is presented with rough errors and deliberate distortions of historical facts. Furthermore, according the logic of handbooks the existence of our people and the Armenian question are considered to be a threat to Turkish national security.